

SOBRE EL FEMINISME AVUI: A LA RECERCA D'UN ALTRE SENTIT DEL SER I EL FER FEMINISTA EN AQUEST TEMPS ¹

Yuderkys Espinosa
www.institutoarendt.com.ar

Buenos Aires, juny 2003

*A vegades no era començant per cap pensament
que ella arribava a un pensament.
Clarice Lispector*

Hi ha una sensació que necessito precisar sobre el què significa habitar el feminisme avui, i que sols és un intent per posar paraules a un límit, un límit de les paraules conegudes que no donen compte, que no arriben per a expressar el que em passa en aquest temps. Fer una revisió del què vivim avui és important, es torna urgència. Vull intentar donar compte del què em passa amb aquesta experiència del feminisme avui, abans de que s'esborri, abans de que aquest moment quedi sepultat per un nou moviment.

Primer de tot hi ha sensacions, “sensacions intraduibles” com diria Clarice Lispector², que tot i així vull, m'entossudeixo a nombrar. Hi ha una sensació de buit, cansament, una impotència, una fartanera, un desig de que passi quelcom, de que *em* passi quelcom. Quelcom de l'ordre d'allò inèdit, quelcom com viure, quelcom que sigui més que el lent rumor dels meus passos atrapats, quelcom més que el conegut so dels nostres discursos ja gastats en la meva memòria. Una necessitat de que passi quelcom de l'ordre d'allò sorprenent, quelcom que no sigui l'esclafit inútil dels nostres peus patinant al fang. Quelcom més que aquesta imatge aturada, la imatge congelada de quelcom que alguna vegada va tenir ànima i fou història, vida. Hi ha... i potser és la imatge més potent de la que dispo, una sensació de paràlisi total, *una falta de moviment*.

I ja és massa aquesta sensació d'immobilitat per a quelcom que justament s'ha anomenat moviment. Potser faltà nombrar el què per tant donat apareix tàcit, però que avui se'm fa urgent nombrar davant de la seva desnaturalització: un

¹ Aquest article ha estat inicialment publicat a: Candelario, Ginetta E.B. (Comp.) (2005). *Miradas desencadenantes : los estudios de género en la República Dominicana al inicio del tercer milenio*. Santo Domingo: Centro de Estudios de Género, INTEC Universidad.

Una primera versió circulà a la web a: <http://www.creatividadfeminista.org>; <http://www.lafogata.org/mujer/feminismo.pdf>; <http://www.rebellion.org/mujer/030406minosos.pdf>.

Expresso el meu agraïment a Ochy Curiel i a altres companyes que amb els seus comentaris ajudaren a millorar-lo.

² Lispector, Clarice (2002). *La araña*. Buenos Aires: Corregidor.

moviment és indefectiblement quelcom de l'ordre de l'acció, de l'activitat, de la mobilitat, de la potència, del impuls, de la circulació, de l'energia. Com la vida mateixa un moviment és allò que es mou, moure's és el seu sentit i la seva essència. En aquest temps en que desmeritem de l'essència, en que ha quedat tant desprestigiada (i amb raó!), jo dic que l'essència d'un moviment és moure's.

Un moviment era el feminisme. El feminisme era acció, dinamisme permanent, quelcom que es movia i *ens* movia. Una parlava del *moviment feminista* per a nombrar allò de l'ordre del bullir, del permanent flux, del caminar i d'una força vital incansable. El feminisme ens movia i ens *con*-movia. Quelcom cap a nosaltres que després d'entrar ja no volíem sortir, que després d'entrar ja no érem més les que vam ser. Quelcom de l'ordre de la nostra subjectivitat era trastocat. El feminisme era una experiència, un naixement, *un trànsit cap* a un altre lloc, *un viatge* sense retorn... això, *un moviment*.

Avui semblaria que s'ha arribat al final d'una era, que el feminisme ja no és el què va ser. No vull ressonar a vella delirant que es defineix en la seva relació amb el passat que va ser i que enyora. Sols dic quelcom obvi, el feminisme que vam conèixer ja no és. Tampoc tindria perquè ser-ho. Les coses canvien i que bé. Una amiga diu, tot i així, "sí, que canviï... però la qüestió és que canviï per a bé". Una espera que les coses canviïn per a bé. La nostra matriu moderna ens diu que la història canvia cap endavant, ni un pas enrere! La idea del progrés ens travessa. Exigim, demanem, treballem perquè les coses avancin, un impuls vital ens mou cap endavant i això és bo. Només gràcies a això hi ha història. Potser el problema no està en la recerca d'aquest moviment cap endavant. Potser sols és que hem d'adonar-nos-en, tenir la saviesa per comprendre aquesta veritat de flux i reflux en la història. Si som voluntat i impuls vital, si som constructores, també és veritat que som filles i fills del nostre temps, també som construïdes. Si fem història, la història també ens fa. Les nostres accions no obtenen com a resultat el portar al món les utopies que li donaren vida. Els resultats dels nostres moviments ens superen.

Després de trenta anys d'aquesta anomenada segona onada feminista, està clar que les coses han canviat, les coses ja no són com eren, però tampoc són com les somniarem. Arendt (2003) ens parla de que l'acció no porta com a resultat exacte el què procurava, entre altres coses, perquè les nostres accions passen en un món habitat per la presència de l'Altre (a), amb les seves voluntats diverses; així que mai actuem soles sinó com a part d'una comunitat d'actants, pel què els resultats que s'obtenen al final són fills nostres i dels demés, és a dir, fills de la nostra època.

La societat, per tant, ha canviat, però la complexitat del canvi no ens permet pensar-ho sols en termes binaris de bé o mal, tot i que molt recurrentment ho fem així. La vida de les dones, la vida en general ha canviat i això per a bé i per a mal, les dues coses al mateix temps. El nostre món i el món de la vida particular de cada dona i de cada home ja no és el que era fa trenta anys. El feminisme tampoc ho és. No podria ser-ho. El problema potser és que el feminisme no és el què era, però tampoc és capaç de ser una altra cosa que ens restitueixi el sentit perdut. Que quelcom canviï no significa que perdi el seu

sentit. Així semblaria que enlloc de ser una altra cosa, el feminisme comença a deixar de ser. Això no és necessàriament el què passa però és el què sentim. El feminisme semblaria que avui perd el seu sentit, semblaria que deixa d'afectar-nos com ens afectava, semblaria que perd la seva capacitat desestabilitzadora. I això és el que em preocupa.

Sobre la pèrdua del sentit

*Per a mirar de nou el què ja vaig veure
i que ara havia fugit com per sempre,
intentava començar pel final de la sensació:
obria els ulls ben grans de sorpresa.³*

Em pregunto aleshores, què és el feminisme avui? I un gran buit de paraules em forada i trastoca la seguretat de les meves llavors modernes. Pregunto què és el feminisme avui que no m'agrada, sols perquè una sensació de dilució aparegui davant meu. I dic: el feminisme avui sembla diluir-se, sembla que se'ns dilueix. El feminisme avui està a tot arreu, a tot arreu i a enlloc. Feminisme diluït, així anomeno jo a aquest feminisme aigualit, sense potència, sense capacitat de deixar petjades, de marcar la subjectivitat. Feminisme de la lluita per l'abortament, dels drets reproductius, de l'espiritualitat, de "la globalització de la tendresa", de les assemblees, de la diversitat sexual, de les agendes governamentals, de les no-governamentals, feminisme del Beijing+5, del gènere i del desenvolupament. Així anomeno jo a aquest feminisme: feminisme sense feminisme. Avui semblaria que habitem un feminisme sense feministes i que transitem per la realitat unes feministes sense feminisme, això és possible?

Un feminisme fragmentat és al què assistim les que encara tenim l'empremta del feminisme avui. Un feminisme esquelet, ranci, esgotat de resposta és el que apareix davant dels nostres ulls.

D'una banda, amb la ficció instaurada de que ja va passar "la revolució femenina", el feminisme semblaria que ja no és necessari. Època passada, problema superat, semblaria sols advertir de la presència de boges passades amb discursos passats i idees passades. El feminisme semblaria que ja no té sentit.

La pèrdua de sentit s'intueix en aquesta idea d'allò superat, que tendeix, contradictòriament, a un retorn al grau zero, al retorn a un període prefeminista. Prefeminista no tant en els efectes que ajudà a produir l'acció feminista, i que estan en les vides de les dones, en el pensament i en la política cultural. Prefeminista més aviat en un intent d'esborrar la inscripció d'origen de molts d'aquests efectes, en una espècie de desmemòria que comença a (re)instal·lar-se paulatinament en el pensament crític i l'acadèmia convivint a la par, amb la dèbil tendència al reconeixement de l'autoria dels estudis i del moviment feminista que tot just començà recentment a instal·lar-se a Amèrica Llatina. Una

³ Lispector, Clarice (*ídem*, 81)

desmemòria que comença desconeixent l'aportació del feminisme al pensament crític, que continua ignorant com a mínim els trenta recents anys de mobilització radical de les dones; això és, ignorant al feminisme com a moviment i força legítima, i que conclou, finalment, en un reprendre aquesta vella idea de que la opressió de la meitat de la població per l'altre meitat de la població per raons de sexe-gènere, és quelcom de menor importància enfront a la opressió de classe⁴.

Més enllà d'aquesta clàssica discussió que creiem ja superada, allò interessant és que ella torna a instal·lar-se en un moment, on a nivell del pensament, les categories i les mirades produïdes o ajudades a produir per la teorització feminista, han calat profundament en la renovació de les ciències socials. És d'aquesta manera que aquesta deslegitimació opera més aviat com un intent de desposseïció, de desconeixement i invisibilització, un cop més, de les aportacions de les dones⁵. No és casual la infinitat de treballs inscrits en la tradició del pensament feminista que, tot i així, no reconeixen el seu origen, sinó que són segones fonts legitimades, que han fet ressò de treballs pioners realitzats per dones acadèmiques i/o activistes.

El feminisme sembla perdre sentit, perdre sentit en allò que realment importa, quan dins del mateix moviment, ens fem ressò d'aquesta corrent renovada de desposseïció i fem del feminisme una consigna, un agregat, una demanda o una reivindicació de política pública. El feminisme apareix així, en el millor dels casos, com un annex als programes partidaris o d'altres moviments, o com a idees abstractes, metodologies i continguts incorporats tàcitament, sense origen, sense font de procedència reconeguda, establerta la relació sols entre els cada cop menys espais feministes.

A poc a poc semblaria, aleshores, que el feminisme està a tot arreu sense estar-hi. Algunes companyes veuen en això una mostra de l'efectivitat del moviment. Una capacitat del moviment, diuen, d'afectar-ho tot, d'haver calat a tots els nivells amb les seves interpel·lacions. Essent així el feminisme està a tot arreu. Jo dic, el feminisme està a tot arreu i enlloc. Ho dic perquè, si bé és cert allò de que la identitat i el nom han servit més al poder binari que a les nostres causes, i si bé segueixo adscriuint la idea de que les identitats són, en general, un producte dels sistemes de dominació, també sóc capaç

⁴ Sols com una anècdota aquí relato un episodi "simpàtic", i no per això menys digne de pensament, que em passà a la meua recent participació al III Fòrum Social Mundial realitzat a Porto Alegre al gener de 2003. Assistint a una de les taules organitzades pel Consell Llatinoamericà de Ciències Socials (CLACSO) dins del Fòrum, una noia de l'equip organitzador correctament identificada, se m'apropa convocada pel distintiu d'identificació del Fòrum on figuro com a "dominicana" i em pregunta si pertanyo a algun moviment social d'aquest país. Davant la meua resposta positiva, em demana permís per a fer-me una entrevista dins d'un projecte d'investigació sobre moviments socials a Amèrica Llatina que realitza la CLACSO i passa a preguntar-me sobre el moviment al que pertanyo, i quan contesto que sóc del moviment feminista, em demana disculpes perquè creu que no entra dins de les categories previstes per a l'estudi, així que ha de consultar a la coordinació. Posteriorment, se'm apropa per confirmar-me que, efectivament, el feminisme no entra en l'estudi i insisteix a preguntar-me si jo no pertanyo a un moviment social, davant la qual cosa, he de passar a aclarir-li que el feminisme ho és.

⁵ Faig l'esment, encara que ja no hauria de ser necessari, de que utilitzo la categoria dones, tot i la seva precarietat, apel·lant no a una identitat comú i essencial, sinó com a categoria política que nombraria un tipus de subjecte travessat per un tipus específics de subordinació, i la caracterització de la qual ha estat parcialment fixada per l'entramat de poder del qual forma part. Reprendré aquesta postura més endavant.

d'entreveure la perillositat d'assumir postures dogmàtiques davant la crítica que hem realitzat sobre la política d'identitat. Em sembla que en aquest intent de desmerèixer tota possibilitat de nombrar-nos i de nombrar el què fem, hi ha un gir pervers que no ha contribuït al final a millorar la política feminista sinó a estancar-la, i en el pitjor dels casos, a fer-la impossible⁶.

Afirmo, juntament amb Chantal Mouffe (1992) en el seu anàlisi sobre la possibilitat de la política feminista, aquesta idea lacaniana d'una *inestabilitat essencial* de les identitats, però al mateix temps, la creença en l'existència de *punts nodals* que fixen parcialment els *fluxos de significats*, i pels quals existeix, més enllà de les dominacions que hi cohabiten, o precisament per elles, la possibilitat de sentits compartits i de la política mateixa.

Si la política de la identitat consterní (consterneix), i en molt, va contradir part del pensament i els postulats feministes, una política feminista més encertada no pot partir de l'error de negar els efectes i la materialitat de la identitat en les nostres vides. Diguem que si el patriarcat ens ha anomenat "dones" amb tota la càrrega de dominació que implica i amb això hem estat condemnades, no per deixar de nombrar-nos trenquem la cadena de la subordinació. Començant, perquè deixar de nombrar-nos no implica deixar de ser-ho: allí hi ha una marca d'inscripció⁷ amb la que ens enfrontem tota la vida, per sobre de tot i més important, perquè per les cultures en les que ens movem ho seguim sent, fins i tot quan com en el cas de les lesbianes, siguem considerades *defectuoses*. Així doncs, a qui ha convingut l'efecte pervers de pensar que qualsevol és el gènere que vulgui, com d'alguna manera es postulà erròniament o no, a partir dels anàlisis de Judith Butler (2001)⁸ no és a aquest grup humà assenyalat pel sistema com a dones, nombrades sempre i sempre pel patriarcat com a tals, sinó als grups que signats com a homes, això és, llegits, adscrits en el seu origen com a tals, i com a tals, havent gaudit de privilegis específics de poder, es troben en la possibilitat d'exercir el seu dret a *l'esdevenir* dones.

Si la política feminista té sentit i té interlocutores concretes, és precisament perquè la identitat ens consterneix amb el nostre consentiment, però encara sense ell, i en l'espai públic i per a l'espai públic encara, en el pitjor dels casos, hi ha marques llegibles i susceptibles de ser llegides i interpretades, i per tant; objecte de política. És per tot això que una política de la identitat ens serveix tan poc com una política de l'esborrament, del ningú, del qualsevol. No qualsevol viu l'especificitat del domini que implica ser anomenada dona, com no qualsevol viu el domini de ser anomenat negre o índia, o "desviada", com no amb qualsevol passa aquest efecte d'anulació de la seva capacitat de creació. Pensar, doncs, que és possible oblidar la inscripció d'origen, renunciar

⁶ Aquest perill ja ha començat a ser visualitzat per moltes de nosaltres dins de la política feminista. Sense caure en el dogmatisme i el tancament del conflicte, afirmo la necessitat d'una revisió de les nostres postures postidentitàries, com intento fonamentar als paràgrafs següents.

⁷ Amb això em refereixo al codi d'intel·ligibilitat mitjançant el qual un cop som llançades al món, en el precís instant en que veient els nostres genitals diuen: "és una nena", més enllà dels desajustaments de la interpretació, som marcades per sempre.

⁸ Em dec, ens debem, un anàlisi sobre els errors d'interpretació, així com de les aportacions indiscutibles d'aquesta teoria, després de 13 anys de la seva posada en circulació. Que significà pel moviment feminista i pel moviment feminista lesbià les portes que quedaren obertes, després de la crítica a la política d'identitat i la seva derivació en l'anomenada política i teoria queer.

ingènuament al nom que ens fa un grup dominat, i precisament per això, un col·lectiu polític, és tan incorrecte com ha estat pensar la possibilitat d'una reivindicació d'aquest nom heretat com a essència i com a fi únic i col·lectiu⁹.

Així doncs, si amb el feminisme passa aquest efecte d'estar a tot arreu sense ésser nombrat, això no puc deixar de veure-ho com l'efecte de l'empremta de l'anonimat en què cau tot allò que no ha estat produït pel discurs oficial. És preocupació d'unes quantes la impossibilitat de la nostra cultura d'atorgar capacitat simbòlica i de pensament autònom a les dones. Això no és una dada, això no és un crit infantil d'egocentrisme. El talent intrínsec de la cultura falogocèntrica de desconeixement dels productes culturals i simbòlics produïts per qui se suposa que sols són els seus consumidors, és part fonamental de la desposseïció i de l'estabilització de les categories que fixen les posicions de poder. Que això passi avui al feminisme, no és nou. Ja ha passat abans amb els grups originaris, amb els pobles africans i els seus descendents, passà també amb les anomenades bruixes a l'Edat Mitjana, amb les revolucionàries a l'interior de la revolució francesa, passa en les arts i en les cultures populars, i els exemples vells i nous es reproduïen per qualsevol lloc.

Desposseïdes de les nostres realitzacions fonamentals, apareixeria en la història la idea d'un sol grup capaç de produir pensament, sabers i bens culturals. Que això passi avui al feminisme és una mostra de la nostra incapacitat d'inscripció, de deixar petjades. I que això passi té a veure amb aquesta pèrdua de potència, amb aquesta dilució en la que transcorre des de fa uns anys el nostre feminisme. Té a veure amb aquesta pèrdua de sentit de allò que parlava i de la que encara hi veig altres proves que ho demostren.

Així, també hi veig pèrdua de sentit, en aquesta sensació de paràlisi, d'immobilitat, d'esgotament de les respostes, i de la capacitat d'establir hipòtesis de comprensió que donin compte d'allò nou que passa davant dels nostres ulls.

El feminisme semblaria haver-se quedat sense enunciats significatius, atrapat en les seves velles categories, en les seves formes modernes de comprensió del món. Diem: "res ha canviat, sols han canviat les formes". Sentim: un avorriment, una falta de passió, un buit immens, unes ganes d'escapar del mateix. Sabem que quelcom va malament. Ho sabem. Ens avorrim a morir en trobades i conferències: "No hi va haver res nou" - "Fulana digué el mateix".

Quan la societat es diu reivindicadora dels drets de les dones, quan no hi ha res més que discurs sobre la tolerància i la diversitat, quan s'anomena la fi del

⁹ En aquest punt ara no puc estendre'm, tot i que és part d'una reflexió més àmplia en la que em trobo. Sols vull dir, contrari a algunes lectures i interpretacions, que és aquesta postura la que a fi de comptes he trobat en autores com Judith Butler, Teresa de Lauretis o Françoise Collin, a través de les seves excel·lents aportacions al debat sobre la identitat. Veig en elles la sapiència d'un pensament que es pregunta per tot, troba respostes i segueix preguntant, sense donar res per definitiu. L'error fonamental de les seves lectures, com en el món dels i les lectores en general, és agafar-nos a una resposta i fer-la dogma sense tornar a preguntar-nos, amb les autores o sense elles, per l'eficàcia de les respostes donades. L'error és pensar que una resposta és sempre "la" resposta i no part de la recerca i de la interrogació. Que fins un sí enèrgic i semblant concloent sempre porta el signe del dubte i l'empremta de la caducitat.

patriarcat, nosaltres no fem més que sentir el fàstic del mateix, no fem més que adonar-nos de l'estabilització de tot allò que alguna vegada el nostre feminisme va desestabilitzar. Què és el que passa? Què és el què *ens* passa? Què fer davant aquesta sensació d'inamobilitat que sembla pertorbar avui en el feminisme? Com ens commou aquest sense moure'ns?

Vull, aleshores, dir encara quelcom sobre una pèrdua de sentit fonamental que intueixo en el feminisme de la nostra època. Potser és el més important que pugui dir sobre la pèrdua de sentit del nostre feminisme d'avui. Fa un temps que vinc pensant sobre aquesta sensació de falta, de buit que no aconsegueix ser omplert per l'experiència feminista actual. El feminisme que vaig conèixer i del que em vaig enamorar m'omplia, em feia sentir a gust en un món que no m'agradava. El feminisme era un moviment i un lloc de pertinença, era la possibilitat de somniar i d'experimentar ser diferents. Era una espècie d'estat subjectiu que et feia viure d'una altra manera. Era un estil de vida, una forma d'existència, quelcom que ens embolicava i ens feia diferents a la vida comú que menyspreàvem per totes les seves formes de subordinació. Ser feminista era, sobretot, una forma de ser i d'habitar el món, no era sols una forma d'oposar-nos a ell o de reclamar drets. Era un no i un sí radical. El feminisme ens tornava unes altres i ser feministes era posseir una marca. És per això que vull sostenir que el sentit màxim del feminisme era, a més de moure'ns, fer-nos unes altres. El feminisme ens feia unes altres i la seva major capacitat era la de construir noves subjectivitats. El feminisme era una espècie de des i re-subjectivització. El feminisme marcava, era un lloc d'inscripció com ho era l'escola, la família, o l'església. Ser feminista era viure d'una altra manera, era *un art de viure* al millor dir foucaultà.

Des d'aquest lloc ara puc veure i avaluar de forma diferent, els mites, els prejudicis i els perills que suposà en una altra època ser feminista. Ser feminista era perillós, era pervers i era mal vist. Les feministes érem perilloses. Mites de dones carnívores, depravades, monstruoses, bruixes, orgiàstiques, ens rondaven. El feminisme marcava i aquesta marca era reconeguda en les nostres societats com a perill. Il·luses pensarem que quan la societat deixà de reconèixer un perill en nosaltres havíem guanyat la partida. Potser fou allí el primer símptoma de que quelcom anava malament. Si les feministes eren un perill, era perquè interpel·laven desestabilitzant les formes legitimades i aprovades de ser i habitar el món. Si la nostra subjectivitat era objecte de distinció, era perquè habitàvem el món d'una manera diferent de la resta. Ser feminista era ser diferent i era mostrar al món, a la resta de les dones, als homes, a les institucions que es podia ser d'una altra manera i feliç. Era una marca que es portava amb orgull.

Encara recordo els significats pejoratius que per a la majoria de la població, en una mitja illa com en la que vaig néixer, significava el ser feminista. Pel comú de la gent les feministes eren unes boges lletges que anaven desgrenyades¹⁰ i en xanquetes¹¹. Lletges hem estat les feministes que, en contra del mandat heterosexual i racista, hem abandonat els cànons de bellesa tradicionals que

¹⁰ Remetia a que solien deixar-se anar el cabell arrissat i rebel que tenim les mestisses caribenyes.

¹¹ Chinelas, que les feministes utilitzaven per anar a qualsevol lloc quan aquestes encara no estaven de moda i sols s'utilitzaven per estar a casa.

imposen l'esclavitud del maquillatge, dels tacons alts i de l'estètica del mercat. De les feministes que m'antecediren aprengué altres models estètics possibles i de viure fora de la lògica patriarcal i consumista. D'elles aprengué que la major oposició al sistema de venia d'una actitud diligent de viure per fora dels canons imposats. La rebel·lia tenia a veure amb una postura davant el món que s'expressava en quelcom tan simple com portar ungles curtes sense pintar, deixar-se créixer el cabell de les axil·les i del pubis, i estimar a dones per fora de la *institució de l'heterosexualitat obligatòria*. En el ser feminista aleshores, hi havia una vinculació molt estreta entre pensament i vida, o almenys a això aspiràvem¹².

No sé quan començà a canviar tot això ni per què. Sé que de cop, un dia vaig mirar al meu voltant i la idea de comunitat havia desaparegut, així com l'orgull amb el què ens paràvem per a diferenciar-nos i dir heus ací una altra manera possible de viure¹³. Les feministes avui som qualsevol i qualsevol pot ser feminista. Això per una part està bé, per altra em pregunto quant hem hagut de sacrificar per a ampliar les bases i ser legitimades.

Recordo ara amb pena (tot i que potser fos necessari en el seu moment), com totes ens tornarem còmplices d'aquesta *normalització* del feminisme. Es tornà part d'allò políticament correcte burlar-nos del tal feministròmetre, aparell que suposadament podia mesurar el nostre grau de pertinença. Si aquesta burla serví per a frenar la persecució paranoica i compulsiva, que ens feia entrar en reproduccions terribles d'aquesta pràctica partidària dels tribunals de consciència, tant comú d'algunes esquerres, també és cert que ajudà terriblement a desprestigiar la idea de que ser feminista, era molt més que reivindicacions puntuals d'una agenda i concernia a formes d'habitar el món. Remetia a això del que s'ha parlat tant, d'una relació intrínseca entre projecte polític i projecte de vida (a propòsit d'allò de que allò personal és també polític). Això que anomeno, acollint-me al concepte foucaultia, una "estètica de l'existència".

La preocupació per una ampliació de les bases del feminisme i la de mantenir la seva especificitat, fou un camp de tensió durant aquestes dècades a Amèrica Llatina, i això s'evidencià com a font de conflicte a l'interior de les Trobades feministes d'Amèrica Llatina i el Carib, com ha puntualitzat Amalia Fischer en la seva historiografia sobre aquestes trobades.

¹² Potser a la millor manera d'Adrienne Rich (2001), qui amb la seva proposta d'una *política de la localització*, apel·la a "començar per allò material. Recollir de nou la llarga lluita contra l'abstracció arrogant i privilegiada... una rebel·lió contra la idolatria a les idees pures... abstraccions separades dels actes de la gent viva, que són tornades a la gent en forma d'eslògans". Fent-los veure que: "els sentiments són inútils sense els fets..."; o a la millor manera de Hannah Arendt (*idem*) per qui la distinció no és una essència sinó un assoliment, quelcom que s'aconsegueix amb la paraula i l'acció.

¹³ Permetin-me recordar-ho: Mitjans dels noranta, procés pre i post IV Conferència Mundial de la Dona (Beijing, 1994). Unes, en la il·lusió venuda pel sistema de que es podia transformar a sí mateix i d'aquí la seva carrera boja per ocupar els petits espais que se'ns oferien a les dones. Altres, la minoria, les de la veu no oficial, indignades, cridant l'alerta als quatre vents, amb ràbia i amb molt de dolor, assenyalant amb el dit la traïció, el desposseïment, intentant subsistir contra la corrent que empenyia fort. I nosaltres allí, de totes formes, les anomenades a sí mateixes autònomes, com "les fúries" de l'ordre prepatriarcal intentant mantenir aquest sentit del feminisme que es trencava a trossets davant dels nostres ulls. Fractura, dolor, distanciament profund quedà d'aquella època, com recordo d'un enfonsament que no es va poder evitar.

Sóc de creure que a mesura que la consciència sobre la desigualtat de les dones va anar prenent un lloc dins de la problemàtica social -com a efecte de l'hegemonia del "feminisme de la igualtat" en les nostres terres, amb les seves correlatives incursions en els espais públics i de presa de decisió, per exemple, en les agències internacionals de finançament i en les Nacions Unides- i que ens enfrontarem de més a més a una pressió externa d'obertura i a la necessitat interna de convocar.

Si bé, com moltes companyes ja m'han fet veure, això no significà una massificació del feminisme amb relació al nostre somni de fer de cada dona una feminista, certament, penso que aquesta pressió es va donar (i se segueix donant), no sols com a efecte dels nostres desitjos ambivalents, sinó per la culpabilització a la que érem sotmeses des d'espais per fora del moviment. Això a cada país es va viure de manera diferent, però em sembla que almenys hi va haver un denominador comú en la ingerència i els intents de control dels partits polítics.

També retrotrec aquí els efectes de la oenegització del moviment en països com República Dominicana i altres centre-americans, la qual cosa implicà una forta preocupació per les activistes d'aquests països sobre el destí feminista de les dones dels sectors populars amb les que es treballava.

La tensió entre feminisme i moviment de dones resultà en una espècie de feminista populista que intentà ampliar les seves bases a tota costa sota el lema de que "és feminista qui obra com a tal i no qui se'n nombra"¹⁴. Si hi ha en aquest enunciat una veritat ineludible que es feu visible aviat -les incoherències en les que un feminisme cada cop més "d'especialistes" incorria, així com el bon desig de desclassificar al feminisme, tornant-lo més proper al moviment de dones- tampoc podem deixar de veure-hi allí l'intent infeliç de resolució del clàssic dilema entre necessitat de creixement i radicalitat del projecte.

L'intent per a ampliar les bases, significà en allò concret, abandonar una política radical del cos¹⁵ i de transformació de la subjectivitat¹⁶ que qüestionava tot el sistema en el seu conjunt, per una política centrada en la carrera per guanyar l'espai públic, amb la fi de gerenciar polítiques d'afirmació de les dones, que al final acabaren sent polítiques d'administració de la pobresa i de l'exclusió.

¹⁴ Quelcom del que jo mateixa vaig participar i fou el centre del disseny d'una política cap a les dones de base durant el procés preparatori cap al VIII Encontre feminista d'Amèrica Llatina i el Carib celebrat a la República Dominicana.

¹⁵ Considero una política radical del cos aquella que no el nega o el transcendeix, sinó que el fa aparèixer al centre de la política i del pensament. Cos no com a quelcom inert, separat, cosa d'aquí, sinó com a *lloc des d'on toquem el món*, des d'on apareixem en ell. Cos que sóc en mi mateixa, espai de visibilitat del meu ser; per això, espai de l'experiència íntima, des d'on penso el món, des d'on m'entrego a la llibertat i/o al domini.

¹⁶ Vull especificar a què em refereixo amb això de política del canvi de la subjectivitat. Quan dic això, m'estic centrant en la idea de la subjectivitat, no com a quelcom que es refereix a allò personal o individual -com la idea que s'utilitzà posteriorment, quan fer política feminista es va tornar "projecte de finançament" convertint-se en tallers per a "l'empoderament de les dones"- sinó com a constructe específic d'una època, d'unes institucions i dels jocs de poder, com el tipus de subjecte i d'humanitat a la que aspira. Quan aquí parlo de subjectivitat em refereixo als models de vides possibles, construïts, permesos, regulats pels mecanismes disciplinaris i de control.

Sóc de la postura que l'intent d'establir aliances amb altres moviments i d'expandir el feminisme a tots els espais i sectors socials -amb totes les diferències ideològiques a salvar i no oblidar- derivà, dins d'un context internacional de producció d'un discurs hegemònic sobre drets en el marc de reactivació del liberalisme econòmic, en una institucionalització i assimilació del feminisme als marcs de legalitat i intel·ligibilitat social.

El què vull dir un cop més reprenent a Arendt és que si estem d'acord en què la política és aparició, un néixer que no pot resistir-se a la seva autoexhibició per poder reafirmar la pròpia aparença, si la política és un mostrar-se al món mitjançant una paraula i una acció que fan aparèixer l'inèdit, l'inesperat, aleshores, quan la política feminista es tornà pura administració¹⁷ va perdre el seu sentit fonamental, el seu sentit transformador. Crec a més, a propòsit del retrocés, i en molts casos, desaparició del lideratge de la política lesbiana-feminista dins del moviment, que allò significà, sobretot, un abandonar la centralitat del problema de l'heterosexualitat obligatòria com a institució base que sosté el sistema sexe-gènere. Però aquest és un anàlisi que deixaré per una altra ocasió.

Reprenent aleshores el punt en discussió sobre la necessitat d'ampliació del moviment i els seus efectes paradoxals, vull finalment dir que en aquest procés, les feministes moltes vegades hem perdut de vista que, efectivament, qualsevol pot ser feminista, però no qualsevol ho és. Si certament cap té la potestat de definir qui és o no és feminista, hi ha acords bàsics, fonamentalment ètics, que fan referència a maneres de fer i d'habitar el món, que tenen a veure amb aquest poder dir "nosaltres", i que han de ser definits, habitats i constantment reformulats. No és que hi hagi nivells del ser feminista, no hi ha ningú més feminista que una altra, hi ha, això sí, recerques col·lectives de formes diferents de ser i estar, que després toca a cadascuna la seva traducció. Crec que aquí la idea i el sentit de comunitat, de sostén dels processos de cadascuna -la qual cosa implica la crítica col·lectiva i l'autocrítica permanent- són fonamentals. En el moment que això va fallar, malmès per les pressions diverses cap al moviment, al temps que la crítica avassalladora sobre la política d'identitat queia sobre els nostres caps, la possibilitat d'un feminisme que marqués radicalment les nostres vides s'anà minimitzant dràsticament.

Apunto a creure que, en aquest trànsit, resultà disminuïda la capacitat del feminisme d'afectar-nos subjectivament i construir nous sentits del ser i el fer. En el moment en que es va aplatir la diferència entre una feminista i qui no ho és, la política feminista va passar a ser una altra cosa que un lloc d'inscripció, el feminisme passà a ser un moviment de demandes i reivindicacions sobre les necessitats de les dones, la seva política es convertí en pura administració com he dit anteriorment parafrasejant a Arendt¹⁸. D'aquí, al denunciat procés

¹⁷ Vull dir: quan es tornà pur saber tècnic bolcat en projectes, evaluacions, investigacions, lleis, plans i polítiques públiques, quan es tornà perspectiva de gènere, coneixement a ser transmès en universitats, en cursos i tallers per a "dones de sectors populars".

¹⁸ Veure Birulés, Fina (1995) en el seu anàlisi sobre la filosofia de H. Arendt a La especificidad de lo político: Hannah Arendt. *Eutopías*, 2a època, 89 pp. 12-13.

d'institucionalització¹⁹ i d'inserció del feminisme com un punt d'agenda, objecte de polítiques públiques, sols hi va haver un pas. El feminisme passà a ser "la qüestió de gènere" i a estar com a un punt més en les agendes públiques.

Tota una fita! Jo dic, tot un buidament! Avui, després d'una dècada d'aquest procés d'expansió, quan podem enfrontar-nos en el dia a dia amb la realitat d'un feminisme sense feministes, quan les feministes ens trobem sense un lloc d'adscripció que ens torni el sentit i ens permeti construir un nosaltres, podem pensar millor el significat del feminisme i d'allò que hem perdut en el caminar. Si el feminisme ja no implica una postura diferent davant la vida, si ja no implica una altra subjectivació, si ja no ens afecta radicalment en les nostres maneres de ser i estar en el món, aleshores, per què ens serveix?

El feminisme diluït

*hi ha un sentiment cap endavant i un altre que decau,
el triomf tènue i la derrota...*²⁰

Crec que si avui el feminisme ja no ens afecta com ens afectava abans, si el feminisme no ens ensenya altres camins i ens fa diferents, si el feminisme no ens deixa petjades, és perquè ha perdut molt del seu sentit. I la pèrdua d'aquest sentit té a veure amb la pèrdua de la seva potència d'inscripció. Si el feminisme avui no fa res amb nosaltres, si ens deixa indiferents, si sols és demanda i reivindicació, aleshores, el feminisme ha perdut el seu sentit fonamental. Si el feminisme no ens canvia ha perdut en molt la seva efectivitat, la seva capacitat transformadora.

Potser el què dic no sigui tant cert, sempre hi ha quelcom de veritat i quelcom que no és veritat en els nostres exercicis de pensament. Per això vull parlar per mi i pel què sento i el què veig. El què veig és que sóc una feminista desarrelada, una feminista sense lloc d'adscripció, una feminista que ja no forma part d'un col·lectiu més ampli amb qui compartir interessos, accionar, passió i utopies.

Escolto dir que el feminisme s'ha estès a tot arreu i em pregunto, aleshores per què aquesta sensació de soledat? Per què semblaria que avui, com mai, quan estem a tot arreu, quan hem expandit les nostres bases, que som incapaces d'accions contundents i articulades? Per què si el feminisme és tant eficaç, sembla haver perdut la seva capacitat de mobilitzar-nos? Per què el feminisme ens apareix buit, deshabitat? Per què el feminisme no ajuda a establir millors relacions entre les dones? Per què les feministes hem perdut el sentit de comunitat política? On vam perdre l'alegria de l'encontre, el desig de compartir,

¹⁹ Val la pena recordar aquest procés de denúncia que es realitzà des de la corrent autodenominada del feminisme autònom. La denúncia realitzada, inclogué dins de les seves crítiques aquesta pèrdua del sentit feminista que ja ocorria a principis dels anys noranta, apel·lant a l'autonomia del moviment, com a la capacitat del mateix de col·locar-se per fora d'allò establert i pensar i exercitar altres formes d'habitar el món. A propòsit veure: Bedregal, X. (coord.). 1997. *Permanencia voluntaria en la utopía*. México D.F.: CICAM.

²⁰ Lispector, Clarice (*Ídem*, 135)

l'eufòria de l'estar juntes? És aquí on dic que vivim un temps de feministes sense feminisme: de feministes n'hi haurem, però semblaria que el feminisme ja no és capaç de convocar-nos i articular-nos, semblaria que és incapaç de construir una identitat política comú que ens permeti accionar de manera conjunta, adscriure a una ètica compartida i trobar nous sentits de llibertat i plaer.

Un feminisme sense feministes parla d'un anomenat feminisme que opera a l'interior de les institucions, desposseït dels seus sentits fonamentals, i operat per les burocràcies estatals i no estatals al servei d'una suposada "agenda de les dones". Un feminisme sense feministes seria aquell desposseït de la seva capacitat d'inscripció subjectiva, de la seva capacitat de marcar-nos diferentment, aquell que opera dins de la lògica de les "necessitats" i les "demandes específiques de gènere"²¹. Aquest feminisme sense feministes és un "feminisme" tecnòcrata al servei del millorament del sistema i que ha deixat en el camí la idea d'una altra forma d'habitar el món i construir la realitat²². És un feminisme conformista que ha oblidat el seu "gest de falta de confiança en la capacitat de la polis per a desarticular les bases de poder en les quals es recolza" (Braidotti, R., 2000, 73). Aquest feminisme sense feministes és el que quasi sempre ha aconseguit instal·lar-se de manera legítima en l'acadèmia i el pensament crític, abstraient-se d'un compromís concret amb les dones i amb les produccions de les dones²³. Quan anomeno a aquesta manera de fer i a aquesta situació "feminisme sense feministes" ho faig pensant en la ingenuïtat amb que moltes feministes anomenem a això el feminisme a tot arreu.

Jo anomeno "feminisme diluït" a aquesta forma en que se m'apareix el feminisme avui. Utilitzo aquesta figura en oposició a la idea de concentració. Si quelcom està diluït, o està diluint-se, és perquè deixa d'estar concentrat, articulat, cohesionat. El que vull expressar és aquesta falta de potència que s'expressa en el "totes juntes", en aquella frase tant utilitzada, i no per això menys real, de que "en la unió hi ha la força".

Semblaria que al adonar-nos-en de les diferències entre nosaltres ha fet impossible la possibilitat d'una política i un accionar compartit. Semblaria que el conjunt que formàvem, descobert en totes les seves diferències internes, va explotar en mil pedaços i ha estat impossible recompondre de nou un escenari polític compartit. Jo anomeno "feminisme diluït" a aquesta impossibilitat d'articular una política que mostri la diversitat d'opressions i d'enemics comuns,

²¹ Margarita Pisano ens ha dit ja fa temps: "si ens situem sols des de la nostra especificitat... podrem ser productores d'un coneixement específic, parcial, sense veure la dinàmica del domini que permet que sofrim aquestes situacions, i finalment ens funcionalitzem al sistema". A.: *La correa feminista* (hivern 1995-1996), 14, pp. 33-37.

²² A propòsit, veure un agut anàlisi pel cas llatinoamericà a Pisano, Margarita (1996). *Un cierto desparpajo*. Santiago de Chile: Número Crítico.

²³ Potser la idea més propra al que aquí vull expressar, és la idea "d'allò femení sense les dones" a la que fa referència Françoise Collin respecte a la operació mitjançant la qual en la filosofia d'avui, hi pot haver un moviment hegemònic que fa referència a una feminització del pensament i del subjecte, un esdevenir dona de la Filosofia, sense que això remeti ni afecti a les posicions de subordinació en les que es trobin inscrites les dones de carn i os. Veure a Collin, Françoise (1995). Praxis de la diferencia. *Revista Mora*, 1, pp. 2-17.

assentant-se en la idea de “semblança de família”²⁴. *Feminisme diluït* és aquest que en ares de la seva expansió ha perdut tota la seva fortalesa interna, la seva capacitat de relacionar-nos, d’afectar-nos internament.

El *feminisme diluït* en la seva incapacitat d’afectar-nos i commoure’ns, ens ha fet oblidar el plaer i el goig de la rebel·lia compartida, ens deixa lligades mentre parlem de llibertat, no ens potencia en la nostra capacitat de gaudir de la nostra autonomia, el nostre cos, les nostres relacions, les nostres produccions i creativitat. El *feminisme diluït* és agenda per complir que es duu a terme de nou a cinc de la tarda, i no té res a veure amb el que ens espera a casa, ni amb el que anem sent. És el resultat d’una política cap a fora, que fa públiques moltes problemàtiques abans considerades privades, però sense afectar subjectivament la vida de les dones i dels homes. No les canvia subjectivament perquè deixa sense afectar els sentits del viure i els sistemes de valors heretats de la modernitat patriarcal.

Amb això, la política feminista que sorgí com una nova forma de fer política, plantejant desafiaments importants a la mateixa categoria *d’allò polític*, sembla haver sofert un procés de reajustament i d’adaptació. Així, el *feminisme diluït* se’ns presenta com a part d’una tendència a la reestabilització de tot allò que havia estat desestabilitzat o posat en perill. Em refereixo a qüestions fonamentals que van ser objecte de la crítica feminista, així com de la seva acció. Qüestions que avui han estat abandonades per discursos buits i frases clixés. Aquestes qüestions fonamentals foren desestabilitzades, no a través d’un programa de partit que les inclogués, no gràcies a la política pública llançada per un ministeri de la dona, ni gràcies a un cartell referent a la legalització de l’abort. Aquestes qüestions fonamentals van ser posades en perill, a través de dur a terme opcions i formes de vida diferents a les conegudes, a través d’un accionar i un caminar que aconseguia articular teoria i pràctica, acció i discurs, vida i política. Aquestes qüestions fonamentals em sembla que tenien a veure més amb la construcció col·lectiva de nous sentits del viure i del compartir, amb la recerca de l’autonomia i amb un experimentar per fora d’allò instituint i colonitzat pel poder.

Un feminisme potent

*semblava que mai s’estava sentint el gust de l’anís però ja s’havia sentit,
mai en el present però sí en el passat:
després de que passés quedava pensant al respecte
i aquest pensament al respecte... era el gust de l’anís*²⁵

Vinc tractant d’expressar quelcom des de fa uns paràgrafs, però no sé com fer-ho. Hi ha un dolor d’una pèrdua que porto amb mi. Hi ha un dolor que també intueixo en altres companyes. Quin és el major sentit d’allò perdut? Jo no ho sé

²⁴ Aquesta idea de Wittgenstein és presentada per Chantal Mouffe (Íbid), per donar compte de la possibilitat d’una política comú feminista, encara després d’haver estat descartada la idea d’una essència i una identitat comú de les dones. Amb això intenta explicar una unitat possible donada per l’existència d’una “fixació parcial d’identitats” que faria possible una identitat feminista.

²⁵ Lispector, C., *idem*, 134

precisar amb paraules, però puc sentir-ho. Cada una d'aquelles amb les que em trobo també ho sent. Com tornar això en pensament, com traduir-ho en paraules sàvies? Potser és millor intentar fugir dels vells conceptes amb els que comptem, que al final sembla que ja no ens serveixen. Estic pensant en imatges i arriben al les meves oïdes murmuris, cants, riures, xerrameca. Veig somriures, abraçades, ball, sento calor, calor humà, desitjos de compartir, d'estar. Aquestes són les imatges més potents que m'arriben d'aquest feminisme perdut i que enyoro. I això ho dic sabent el risc. Conec les trampes de la memòria i això de que "no hi ha més paradís que aquell que es va perdre". Això ha d'inhibir la nostra possibilitat de veure a la llum del present el passat i trobar-li sentit? Ens fa còmplices de projectes conservadors que pretenen tancar-nos en valors tradicionals i rebutjats precisament en la nostra recerca d'un món millor? Em sembla que no. De fet, el present sempre ve a ser, o hauria de buscar ser, una bona síntesis entre el que hem après i el que ens falta. La memòria, aquesta il·lusió que dóna compte del que som avui, a través de l'invent constant del passat, ens és útil sempre perquè ella dóna compte del que volem i del que no. Perquè potser, un cop més parafrasejant a Lispector, "veure la veritat no és tant diferent a inventar-la" (*Ídem*, 90).

Què ens serveix del feminisme d'ahir? Si certament, aquest feminisme que es va trencar estava ple de coses per rebutjar, de pràctiques a superar, això significa que no n'hem après res, que res d'ell és rescatable? Em nego a creure-ho. També és cert allò de que una no valora el que té fins que ho rebutja. Avui puc veure les virtuts del feminisme que hem perdut i avui puc dir que aquest que tenim no m'agrada més. Sento que aquest feminisme que tinc avui m'ha allunyat de qüestions fonamentals que no volia perdre, tot i les meves crítiques insistents i implacables a aquell altre. Avui, quan ni tant sols puc ser implacable en les meves crítiques, quan no hi ha companyes a qui interpel·lar i que m'interpel·lin, puc reconèixer que el que hem perdut és molt i és fonamental. Això vol dir un tornar enrere? Un intent de ressuscitar el que vam tenir? Aspirar a això seria innocent.

El camí que hem recorregut és vàlid, ha estat necessari per a poder créixer, valorar i millorar el que hem tingut. Crec, en la millor tradició de Benjamin i Agamben, que la síntesis i els aprenentatges sols es fan possibles després d'un patiment, després d'un període de malaltia, quan s'ha tocat fons i sembla haver-se perdut tot sentit i tot horitzó. Crec que sols després de l'incendi, sols quan tornem a les ruïnes, olorem la pols i sentim el buit, podem reconstruir allò nou, en el millor sentit, recuperant i inventant del que es va cremar. Potser el passat que dic que vam tenir mai el vam tenir, potser sols és la meva enyorança el que vull tenir ara. Si és així, benvingut sigui aquest invent, benvinguda sigui l'enyorança que em permet somniar amb el que em falta.

Si com ens diu Rosi Braidotti, una pràctica feminista radical "exigeix que es presti atenció a la identitat com un conjunt d'identificacions i també a la subjectivitat política com la recerca de llocs de resistència" (*Ídem*, 57), si creiem que una subjectivitat política es refereix a un sentit d'acció col·lectiva, si creiem que aquest sentit és possible de ser construït, sols a través de la identificació de principis articuladors que afectin les nostres diferents posicions de subjectes, sense aspirar a recuperar la unitat perduda, si creiem, en fi, que una

política feminista és possible (Mouffe, Ch., *Ídem*), aleshores, no podem evadir més la pregunta que ens fa Judith Butler: “Quan ens plantejarem el que permet trobar-nos els unes amb les altres?”, “Quan i on plantejar-nos la qüestió de com volem viure juntes?” (2001: 88-89). Potser aquest sigui un dels majors desafiaments amb que es troba el moviment feminista actual, a nivell global i no sols llatinoamericà.

Vull acabar recordant un vell acudit feminista, que jo mateixa vaig utilitzar molt, del que jo mateixa me'n vaig riure tant, i que pot exemplificar el sentit perdut del que parlo i al que aspiro. L'acudit diu:

- Quantes feministes es necessiten per posar un llum?

- Cinquanta-una, una per posar-lo i cinquanta per compartir l'experiència.

Potser en aquest acudit hi estigui condensat aquest sentit del feminisme del que parlo. Potser el que estic tractant de dir és que el feminisme ha perdut part del seu sentit perquè ha deixat de ser un compartir experiències. Potser tot el que he dit no té més raó que dir que el feminisme ja no ens permet compartir experiències i gaudir del què és compartir. Potser allí hi havia tot el plaer que ens produïa, tot el sentit que buscàvem i que avui hem perdut. Potser el feminisme, el nostre feminisme d'avui, a tot arreu, ja no ens permet compartir i gaudir del posar un llum. Potser avui les feministes hem après a ser “eficients” i a instal·lar xarxes completes d'electricitat, però potser amb això no en tenim prou ni ens afecta com crèiem i esperàvem. Potser un moviment està per proporcionar-nos molt més que lleis, consignes, discursos, polítiques. Potser un moviment sols tingui sentit si ens mou en tot, si ens afecta en les nostres llavors, si ens retorna l'alegria, la germanor, el sentit del viure que ens fa falta, si té la capacitat de tornar-nos unes altres.

Bibliografía

Arendt, Hannah (2003). *La condición humana*. Barcelona: Paidós.

Beck-Gernsheim, E.; Butler, J. y Puigvert, L. (2001). *Mujeres y transformaciones sociales*. Barcelona: El Roure.

Bedregal, X. (coord.). 1997. *Permanencia voluntaria en la utopía*. México D.F.: CICAM.

Birulés, Fina (1995). La especificidad de lo político: Hannah Arendt. *Eutopías* . 2ª. Época, 89.

Braidotti, Rosi (2000). *Sujetos nómades: corporización y diferencia sexual en la teoría feminista contemporánea*. Buenos Aires: Paidós.

Butler, Judith (2001). *El género en disputa: el feminismo y la subversión de la identidad*. México D.F.: Paidós.

Candelario, Ginetta. (Comp.) (2005). *Miradas desencadenantes: los estudios de género en la República Dominicana al inicio del tercer milenio*. Santo Domingo: Centro de Estudios de Género, INTEC Universidad.

Collin, Françoise (1995, agosto). Praxis de la diferencia: notas sobre lo trágico del sujeto . *Revista Mora*, 1, pp 2-17.

Lispector, Clarice (2002). *La araña*. Buenos Aires: Corregidor.

Mouffe, Chantal. Feminismo, ciudadanía y política democrática radical. En Butler, Judith y Scott , Joan W. (Eds.) (1992). *Feminists theorize the political* (pp. 369-384) . New York: Routledge.

Pisano, Margarita (invierno 1995-1996). Las trampas del sistema. *La correa feminista*, 14 pp. 33-37

_____ (1996). *Un cierto desparpajo*. Santiago de Chile: Número crítico.

Rich, Adrienne (2001). *Sangre, pan y poesía : prosa escogida 1979-1985*. Barcelona: Icaria.